

"بسمه تعالی"

نقش مساجد در افزایش و ترویج فرهنگ مطالعه

ماشاءالله کاربخش راوری

چکیده

کتاب یکی از مهم‌ترین ابزارهای فرهنگی است که همواره عاملی مهم در رشد جامعه به‌شمار می‌رود. به‌طورمعمول، رشد کتاب‌خوانی شاخص رشد فرهنگی هر کشوری دانسته می‌شود. در این نوشتار، پس از بررسی این شاخص، با ارائه‌ی آماری درمورد وضع موجود کتاب‌خوانی چند پیشنهاد برای بهبود وضع کتاب خواهیم داد؛ مانند مشارکت مردم در تأسیس کتابخانه‌ها، ایجاد صندوق خرید کتاب، تجهیز کتابخانه‌های مساجد، بهینه‌سازی کتابخانه‌های موجود، آگاه‌ساختن هم‌هی مردم از نقش کتاب، دعوت از صاحب‌نظران، تشکیل انجمن‌ها و گروه‌های علمی و فرهنگی و راه‌اندازی بخش کودکان و نوجوانان.

مقدمه

میزان توجه به کتاب و کتابخوانی، نشانگر رشد فرهنگی هر کشوری است. امروزه، تعداد کتاب‌ها و نشریه‌ها، کتابخانه‌ها، کتابخوان‌ها، نویسندگان، مترجمان و ناشران، معیاری مهم در میزان توسعه‌یافتگی کشورها به‌حساب می‌آید. در مقابل، بی‌توجهی به کتاب و کتابخوانی، بیماری فرهنگی و اجتماعی دانسته می‌شود. علت این بیماری فراگیرنشدن فرهنگ مطالعه و کتابخوانی در بین اقشار گوناگون جامعه است که می‌تواند در دراز مدت، ضربه‌های جبران‌ناپذیری بر پیکره‌ی فرهنگ کشور وارد کند.

بنابراین، گسترش فرهنگ کتابخوانی و توسعه‌ی چاپ و انتشار کتاب امری ضروری برای رشد و تعالی جامعه است. یکی از مهم‌ترین کارها ایجاد رغبت و عادت به مطالعه در بین خانواده‌ها و کودکان و نوجوانان است. نگاهی گذرا به علل موفقیت کشورهای پیشرفته‌ی جهان، مبین این واقعیت است که بخشی عظیم از این توفیقات، مرهون توجه به نسل نوجوان و جوان است. کشورهای پیشرفته به رشد و شکوفایی استعدادهای نسل تازه‌ی خود توجهی ویژه می‌کنند؛ زیرا کودکان و نوجوانان عظیم‌ترین سرمایه‌ی هر کشور هستند.

برهمن اساس و با عنایت به جوان بودن جمعیت کشور ما، آموزش‌دادن و آگاهی‌بخشیدن به میلیون‌ها کودک، نوجوان و جوان این مرز و بوم، شرط اساسی پیشرفت ایران به‌شمار می‌آید؛ توجه به امر کتاب و کتابخوانی نقشی بسیار مهم و اساسی در این راه دارد. متأسفانه، فرهنگ مطالعه در جامعه‌ی ما هنوز جایگاه شایسته‌ای ندارد و باید برای آن راه‌حلی بیابیم.

نقش کتابخوانی در زندگی انسان

ازسویی، انسان موجودی کمال‌گراست و همواره به دنبال راهی برای پیشرفت و حل مشکلات است. ازسوی دیگر، انسان برای پیشرفت به شناخت کامل و همه‌جانبه‌ای از خود و جامعه نیاز دارد. کتابخوانی عاملی اساسی است در شناخت نیازمندی‌های فردی و اجتماعی انسان. با مطالعه است که انسان ساخته می‌شود، رشد می‌کند و برای حرکت آماده می‌شود. مطالعه انسان را به مرزهای علم و دانش نزدیک می‌کند و او را به قله‌های رفیع معرفت و آگاهی می‌رساند.

مطالعه در قرآن و روایات

آیین مقدس اسلام، درباره‌ی فراگیری علم و دانش سفارش فراوانی می‌کند و آن را عاملی برای رشد، پویایی و تعالی جامعه برمی‌شمرد.

خداوند متعال می‌فرماید: «خداوند کسانی از شما را که ایمان آورده و از دانش بهره گرفته‌اند، به درجات رفیع می‌رساند».

از دیدگاه قرآن کریم، بین کسانی که علم و دانش دارند و کسانی که از این سرمایه‌ی ارزشمند بی‌بهره‌اند، تفاوت زیادی وجود دارد: «آیا آنان که می‌دانند، با آنان که نمی‌دانند؛ برابرند؟»

پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌فرماید: «هر کس در جست‌وجوی دنیاست، باید دانش فرا گیرد و هر کس به آخرت دل بسته است، باید از علم بهره گیرد و هر کس دنیا و آخرت (هر دو) را می‌خواهد، بازهم گریزی از دانش‌آموزی ندارد».

ایشان در جای دیگری می‌فرماید: «اگر روزی بر من بگذرد که در آن روز، به علم و دانش من چیزی افزوده نشود، آن روز، روز مبارکی نیست».

حضرت علی (علیه‌السلام) درباره‌ی اهمیت فراگیری علم فرمایش زیبایی دارند: «ای مردم! بدانید که کمال دین، به فراگیری دانش و عمل به آن است. آگاه باشید که دانش‌آموزی برای شما ضروری‌تر از مال‌اندوزی است؛ زیرا روزی همگان از جانب خداوند است که در اختیار وی قرار خواهد داد؛ اما علم چنین نیست، بلکه علم در گنجینه‌ای نزد صاحبانش نگهداری می‌شود و به شما فرمان داده شده است که آن را به دست آورید و فرا گیرید».

امام صادق (علیه‌السلام) می‌فرماید: «لقمان به فرزند خویش فرمود: پسر من! ساعتی از شبانه روز را به مطالعه و تحصیل دانش اختصاص بده؛ زیرا اگر مطالعه را ترک کنی، دانش خود را از دست خواهی داد».

امام سجاد (علیه‌السلام) می‌فرماید: «اگر مردم می‌دانستند که تحصیل علم چه فوایدی دارد، در پی آن می‌رفتند، گرچه به قیمت خون‌دل خوردن و در اعماق گرداب‌های پرخطر فرورفتن باشد».

مقام معظم رهبری درباره‌ی اهمیت کتاب می‌فرماید: «در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که همه‌ی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند و روابط فرهنگی جامعه‌ی بشری نیز از پوشش کتاب و مبادلات فرهنگی تقویت شده‌است».

از مجموعه‌ی این آیات و روایات و سخنان چنین استفاده می‌شود که آدمی برای رشد و تعالی و رسیدن به سعادت و موفقیت، راهی ندارد، جز فراگیری علم و دانش و بهره‌گیری از فکر و اندیشه‌ی خردمندان. این کار بدون استفاده از کتاب و مطالعه امکان‌پذیر نیست؛ بنابراین کودکان و نوجوانان هنگام بازکردن کتاب، درحقیقت درهای سعادت و خوشبختی را به‌روی خود می‌گشایند.

پیشینه‌ی کتاب‌خوانی در ایران

علی‌رغم تأکید دین مبین اسلام و بزرگان و دانشمندان در این باره، وضعیت مطلوبی نداریم. آمار و ارقام از کم‌بودن میزان مطالعه در کشور ما حکایت دارد؛ درحالی‌که نگاهی به گذشته‌ها، نشان می‌دهد که ایران از جمله مراکز مهم فرهنگ و تمدن جهان بوده است. «ایران، طی قرون نخستین اسلامی، بیش از ششصد کتابخانه داشت که آوازه‌ی برخی از آن‌ها در سراسر جهان پیچیده بود. همین عامل باعث شد که بسیاری از دانشمندان از دورترین نقاط جهان اسلام، یعنی اندلس و دیگر نقاط، به ایران بیایند و از کتابخانه‌ها و مراکز فرهنگی آن بهره‌ها ببرند».

در گذشته، کتابخانه‌ی مساجد نیز نقشی مهم در ترویج و گسترش فرهنگ غنی اسلام داشت. تاریخ تمدن اسلامی نشان می‌دهد که کتابخانه، به‌عنوان نهاد فرهنگی - آموزشی، از ارکان اساسی مساجد بوده است. تأسیس کتابخانه در مساجد سبب رونق بیشتر مسجد می‌شده است و خلفا و امیران همواره به چنین کارهای فرهنگی‌ای توجه می‌کرده‌اند. بنابراین، از آغاز پیدایش مسجد، به‌ویژه در مراکز اصلی حکومت‌ها، کتابخانه‌ای نیز برای آن‌ها ایجاد می‌شد و لذا بیشتر مسجدهای ایران کتابخانه داشتند.

«اسلام ذاتاً تمدن‌ساز و فرهنگ‌پرور است؛ لذا همان‌طور که تاریخ پرافتخار اسلام و ملل اسلامی نشان داد، مساجد به‌عنوان بارزترین و برجسته‌ترین عامل معرفی اسلام، از روز نخست، نمایانگر همه‌ی وجوه فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و عبادی مسلمین بوده‌اند... شکوفایی بی‌نظیر تمدن و فرهنگ اسلام در سرزمین ایران (به‌ویژه در قرون نخستین) حاکی از شعور باطنی و زمینه‌ی فرهنگی جامعه‌ی ایران است و کتابخانه‌های مساجد، مدارس و غیره که در این باره برپا بوده‌اند، عمق علاقه‌ی ایرانی به کتاب و کتاب‌خوانی و فرهنگ اسلام را بیان می‌کند».

وضعیت کتاب‌خوانی در جامعه‌ی امروز مقام معظم رهبری ضمن ابراز نگرانی از کم‌بودن میزان مطالعه در کشور ایران، اسلام را پرچمدار کتاب‌خوانی معرفی می‌کنند: «هر زمان که به یاد کتاب و وضع آن در جامعه می‌افتم، قلباً غمگین و متأسف می‌شوم و این به‌لحاظ آن است که در کشور ما (به هر دلیلی) تعداد کتاب باید حداقل ده برابر این میزان، رواج و توسعه و حضور داشته باشد. اگر به‌دلیل پرچمداری تفکر اسلامی و حاکمیت اسلام به‌حساب بیاورید، این معنا صدق می‌کند؛ چون اسلام به کتاب و خواندن و نوشتن، خیلی اهمیت می‌دهد. اگر هر منصفی به بیانات نبی مکرم اسلام و ائمه (علیهم‌السلام) و پیشوایان اسلام توجه کند و ببیند که این‌ها در چه زمانی به کتاب و کتاب‌خوانی دعوت می‌کردند و فرا می‌خواندند، همه‌ی افسانه‌ها از ذهنش شسته خواهد شد و خواهد فهمید که دشمنان اسلام راهی جز این نداشتند که افسانه‌های کتاب‌سوزی و کتاب‌ستیزی را بر سر زبان‌ها بیندازند؛ چون اسلام پرچمدار کتاب‌خوانی است».

با تصویب قانون تأسیس و نحوه‌ی اداره‌ی کتابخانه‌های عمومی کشور مصوب جلسه‌ی ۱۷ اسفند ۸۲ مجلس شورای اسلامی، زمینه‌های جدیدی برای پیشرفت در این حوزه به‌وجود آمده است. مفاد این قانون مبنی بر همکاری و همیاری تمام نهادها و دستگاه‌های اجرایی، نویدبخش تحولی شگرف و اساسی و آتیه‌ای درخشان است؛ اما هنوز تا رسیدن به هدف فاصله‌ای بسیار داریم.

آمار زیر وضعیت کتابخانه‌های کشور را براساس شاخص (IFLA) نشان می‌دهد:

برای جمعیت بیشتر از ۵۰۰۰ هزار نفر باید یک باب کتابخانه وجود داشته باشد، اما به‌ازای هر ۴۰/۰۰۰ نفر یک کتابخانه وجود دارد. به‌ازای هر ۲۰۰۰ نفر باید ۳ صندلی وجود داشته باشد اما به‌ازای هر ۳۰۰۰ نفر فقط ۲ صندلی وجود دارد. به‌ازای هر فرد باسواد باید ۲ جلد کتاب وجود باشد اما به‌ازای هر ایرانی باسواد، کم‌تر از یک جلد کتاب وجود دارد. تلاش دشمنان

این فاصله وقتی بیشتر رخ می‌نمایند که به تلاش‌های دیگران در این عرصه نگاهی بیندازیم؛ به‌ویژه تلاش‌هایی که برای جنگ فرهنگی علیه ایران و انقلاب اسلامی و برای جلوگیری از گسترش آن سازماندهی شده است. جنگ فرهنگی استکبار جهانی علیه انقلاب اسلامی، نبردی تمام‌عیار و همه‌جانبه است تا از گسترش فرهنگ انقلاب جلوگیری کنند. ازجمله‌ی مهم‌ترین اقدام‌های دشمن این است که آن‌ها با ایجاد مراکز آموزشی و فرهنگی (مانند تأسیس مدارس، مساجد، کتابخانه‌ها و دانشگاه) و همچنین با انتشار وسیع کتاب و مجله به‌دنبال اهداف خود هستند. طبق آمار، کنگره‌ی آمریکا، در طول یک‌سال، مجموعاً سی و چهارهزار کتاب علیه جمهوری اسلامی و انقلاب اسلامی چاپ و منتشر کرد. «اخیراً بزرگ‌ترین چاپ‌خانه‌ی خارج از اروپا و آمریکا که از نظر امکانات و پیچیدگی در ردیف چاپخانه‌های طراز اول دنیا است، با صرف هزینه‌ای معادل دویست میلیون دلار، در عربستان احداث شده است. این چاپ‌خانه بخشی از مجموعه‌ی عظیم تبلیغی، فرهنگی و انتشاراتی است که قادر است سالانه بیش از ده میلیون جلد کتاب چاپ و در سراسر دنیا منتشر نماید. فعالیت بر ضد فرهنگ شیعی، محور اصلی کار این مجموعه است.»

وظیفه‌ی ما برای نهادینه‌کردن و ترویج فرهنگ مطالعه در جامعه، باید از همه‌ی امکانات و ابزارهای موجود بهره بگیریم، به‌ویژه از مساجد که سابقه‌ی دیرینه و درخشانی در این عرصه دارند. از آنجاکه ازجمله توصیه‌های مهم کارشناسان برای ترویج فرهنگ مطالعه، توسعه‌ی کتابخانه‌های عمومی در هر محله است، کتابخانه‌های مساجد می‌توانند کمک مهمی در این باره بکنند. مهم‌ترین ویژگی کتابخانه‌های مساجد این است که دسترسی به کتاب را آسان می‌کند.

برخی تحقیقات نشان می‌دهد که جوانان وجود کتابخانه را از مهم‌ترین جاذبه‌های مسجد می‌دانند. برای مثال، نتایج پژوهشی در استان کرمان نشان می‌دهد که عوامل زیر در جذب جوانان مؤثر بوده است:

• وضعیت ظاهری مسجد، ۸۱/۱ درصد؛

• طولانی‌نشدن نمازهای جماعت، ۷۲/۲ درصد؛

• امام جماعت مسجد، ۶۹/۸ درصد؛

• کتابخانه مسجد، ۵۵/۶ درصد؛

• فعالیت کانون‌های فرهنگی مساجد، ۵۴ درصد؛

• هیأت امنای مسجد، ۳۶/۶ درصد.

بعد از انقلاب اسلامی، در بیشتر نقاط ایران، در کنار مساجد، کتاب‌خانه‌ی عمومی تأسیس شده است. بنا بر گزارش رسمی، کتابخانه‌ها از طریق ستاد رسیدگی به امور مساجد و زیر نظر رهبری اداره می‌گردند. آن‌ها علاوه بر کمک‌های مردمی، از کمک ارگان‌های دولتی نیز بهره‌مند می‌شوند. در سال ۱۳۷۵، هیأت‌امنای کتاب‌خانه‌های عمومی کشور واحدی تحت‌عنوان مدیریت کتابخانه‌های عمومی مساجد دایر نمود. هم‌اکنون، این مدیریت در حال بررسی وضعیت کتابخانه‌های مساجد است. براساس آمار دیگری، در سال ۱۳۸۰، اعضای کتابخانه‌های مساجد حدود ۲۶۰ هزار تن بوده‌اند. حدود ۷ هزار کتاب‌خانه در مساجد کشور وجود دارد که به دلیل محدودیت بودجه و امکانات فقط ۱۲۷۵ کتاب‌خانه تحت پوشش اداره ای

کتاب‌خانه‌های مساجد کشور قرار دارد. باتوجه به اینکه ۶۳۵؟۵۷ مسجد در کشور وجود دارد، باید برنامه‌ای دقیق برای رفع این نقص طرح ریخته شود.

تأسیس کتاب‌خانه و مراکز فرهنگی در مساجد از جمله نیازهای اساسی امروز است. چنین کاری زمینه‌ی حضور گسترده‌ی نوجوانان و جوانان علاقه‌مند را در پایگاه معنوی مسجد فراهم می‌آورد. حضور نسل جدید در مسجد باعث تقویت بنیان‌های انقلاب اسلامی خواهد شد. اگر مسجد برای جوانان و نوجوانان جذاب نباشد، نباید به حضور مداوم و مستمر آن‌ها در مسجد امیدوار بود. جوانی که پا به مسجد بگذارد هویت اسلامی خود را حفظ می‌کند و اسیر توطئه‌های شوم دشمنان نخواهد شد. سال‌ها پیش، رهبر انقلاب از وجود توطئه‌ی فرهنگی گسترده‌ای علیه جوانان مسلمان و انقلابی این مرز و بوم پرده برداشتند و فرمودند: «دشمنان اسلام امروز با استفاده از شیوه‌های بسیار زیرکانه و شیطانی، جنگ تمام عیار فرهنگی علیه ملت ما به راه انداخته‌اند. آنان قصد دارند تا نسل جوان ما را که نیروی مدافع کشور و همیشه حاضر در صحنه‌های کار و عمل، خودسازی، تربیت علمی و تحقیقی و پیشرفت بوده است، به تدریج تباه کنند. آنان تلاش می‌کنند تا ذهن و فکر نیروی جوان کشور را تحت تأثیر تبلیغات گوناگون قرار دهند و آن را نسبت به حقایق مقدس اسلامی که به‌عنوان پایه‌ها و ستون‌های اصلی اعتقادی شناخته شده‌اند، بی‌اعتنا و سست کنند».

مشارکت مردم در تأسیس کتاب‌خانه‌های مساجد

خوشبختانه، اعتقادات دینی مردم ایران موجب شده است که مساجدی بزرگ در کشور ساخته شود. اگر بتوانیم جامعه را آگاه سازیم که کتاب‌خانه هم می‌تواند بخشی از ساختمان مسجد و دارای کارکرد فرهنگی مثبت باشد، قطعاً گامی مهم در راه توسعه‌ی فرهنگ مطالعه برداشته‌ایم. نهادهای مسؤول باید خیران مسجدساز را از این مسئله آگاه کنند و مقدمات ساخت کتاب‌خانه‌های بزرگ را فراهم آورند. در مساجد فعلی هم می‌توان، باتوجه به وضعیت هر منطقه، فضای را برای کتاب‌خانه در نظر گرفت. مردم باید به این باور برسند که مسجد به اندازه‌ی فرش، کاشی و گنبد به کتاب‌خانه هم احتیاج دارد.

اختصاص صندوقی به خرید کتاب و تجهیز کتابخانه

از آنجاکه معمولاً افراد به مساجد کمک می‌کنند، می‌توان صندوقی برای خرید کتاب و تجهیز کتابخانه در نظر گرفت. آگاه کردن مردم در باب ارزش و اهمیت کتاب و نحوه مشارکت آنان در این امر، زمینه‌ی کمک بیش از پیش به کتابخانه مسجد را فراهم خواهد کرد. تأسیس صندوق کتابخانه نه تنها از اختلاف نظرهای احتمالی پیشگیری می‌کند که باعث فرهنگ سازی هم خواهد شد.

اگر امکان اختصاص جای مناسبی برای کتابخانه در مساجد یا در جوار آنها وجود ندارد، می‌توان موقتاً با گذاشتن چند کمد و قفسه، زمینه‌ی بهره‌مندی علاقه‌مندان از کتاب را فراهم آورد. با اِعمال مدیریت صحیح و حفظ قداست مسجد و جلوگیری از مزاحمت برای نمازگزاران، می‌توان فضایی فراهم آورد که نوجوانان و جوانان در مسجد کتاب‌های مورد علاقه‌ی خود را بخوانند. برای دستیابی به نتیجه‌ی بهتر باید هر قفسه به گروه سنی مشخصی اختصاص یابد.

نقش امام جماعت در راه اندازی کتابخانه

راه‌اندازی کتابخانه و تلاش برای توسعه‌ی و تقویت آن اقدامی ضروری و بسیار ارزشمند است، اما نکته‌ی اساسی این است که نقش مسجد در ترویج فرهنگ مطالعه، صرفاً تأسیس کتابخانه نیست؛ بلکه مسجد به‌عنوان پایگاه علمی و آموزشی، باید اساس کار خود را بر آموزش بگذارد.

کسانی که پشت سر امام جماعت به نماز می‌ایستند به او اعتماد دارند و سخنانش را می‌پذیرند. امام جماعت باید در کنار آموزش احکام و معارف اسلامی، جایگاه علم و دانش را در اسلام تبیین و نقش کتاب را در توسعه‌ی علم و بالابردن سطح آگاهی مسلمانان بیان کند. نوجوان و جوان مسلمان باید بدانند که در آیات و روایات متعددی به اهمیت و ارزش علم و دانش اشاره شده است؛ تا آنجاکه جویندگان علم سعادت همراهی و همنشینی با پیامبران و اولیای الهی را پیدا می‌کنند و چنان عزت و عظمتی می‌یابند که ملائکه آن‌ها را ستایش می‌کنند. آن‌ها باید بدانند چرا تلاش در راه فراگیری علم و دانش همچون جهاد در راه خدا قلمداد می‌شود و چرا قلم دانشمندان افضل بر خون شهیدان می‌گردد. وقتی جوانان از سر این امور آگاه شوند، کتاب و مطالعه و پژوهش نزد آنان ارزشمند می‌شود و نیازی اساسی به حساب می‌آید.

امام جماعت آگاه و عالم باید به پدران و مادران بیاموزد که کتاب چگونه حس کنجکاوای کودکان و نوجوانان را ارضا می‌کند و موجب رشد، آگاهی و خلاقیت آنان می‌شود. خانواده‌ها باید متوجه شوند که چه نقشی در تقویت توانایی‌های کودکان و ترویج فرهنگ مطالعه دارند. امام جماعت باید نسل جوان را تشنه‌ی کتاب خوانی کند. «این از بدیهیات است که تا کسی در خود احساس تشنگی نکند، هرگز به دنبال آب نمی‌رود؛ و اگر هم درباره‌ی آب سخن گفته شود، چون برای او جاذبه‌ای ندارد، توجهش را جلب نمی‌کند؛ اما هنگامی که تشنگی حاصل شد، یعنی جاذبه‌ای در درون برای آب به وجود آمد، دیگر خود آب، لفظ آب، صدای آب، سمت و جهت آب همه و همه برای او جالب توجه، دلربا، زیبا و جذاب خواهد بود.»
به قول مولانا:

آب کم جو تشنگی آور به دست

تا بجوشد آبت از بالا و پست

بهرگیری از کتابخانه‌های موجود

مسجدهایی که کتابخانه دارند باید با برنامه‌ریزی مناسب موقعیت استفاده‌ی مطلوب علاقه‌مندان را فراهم آورند. از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. استفاده از کتابدار شایسته: کتابدار مسجد حتی اگر متخصص رشته‌ی کتابداری هم نباشد، باید علاقه‌مند به این کار باشد و دست‌کم دوره‌های تخصصی کوتاه‌مدتی را گذرانده باشد. کتابدار نقشی مهم در جذب افراد علاقه‌مند و به‌ویژه کودکان و نوجوانان دارد. اگر او به وظیفه‌ی خود عمل نکند، ممکن است افراد از کتابخانه و مطالعه فاصله بگیرند. «کتابداران مرشدی هندی به نام «رانگاناتان» دارند؛ ریاضی‌دانی که در انگلیس تحصیل کرد و در هند به لحاظ روح ناآرام خود به کتابخانه تبعید شد و در همان کتابخانه پنج اصل کتابداری را ثبت و به جهان عرضه کرد؛ اصولی که بنیان تفکر جدید کتابداری شد. پنج اصل رانگاناتان عبارت‌اند از:

۱. کتاب / اطلاعات برای استفاده است؛

۲. هر خواننده‌ی / اطلاعات خودش را نیاز دارد؛

۳. هر کتابی / اطلاعات خواننده خودش را دارد؛

۴. وقت خواننده / جوینده اطلاعات، طلاست؛

۵. کتابخانه (به هر شکل و نامی که مطرح باشد) نهادی پویاست».

«درحالی‌که نگاه کتابدار باتوجه به اصول دوم و سوم معطوف به مثلی است که میان او، اطلاعات و خواننده به وجود می‌آید، در نیل به اصل چهارم کتابدار می‌کوشد تا با انجام‌دادن انواع خدمات فنی و تخصصی، در وقت خواننده صرفه‌جویی کند. در باره‌ی اصل پنجم بعضی از صاحب‌نظران عقیده دارند، کتابدارانی که صرفاً به دنبال راضی نگه داشتن مخاطب‌اند کتابدار نیستند؛ لذا باید این اصل را سرلوحه‌ی کار خود قرار دهند. کتابداری واقعاً شایسته این نام است که با انجام‌دادن کارهای جدید و ابتکاری، مرتب در خواننده تحول ایجاد بکند و هر ساعت او را در مقایسه با ساعت قبل متحول سازد. یعنی ضمن پاسخ‌گویی به خواسته‌های مخاطب، فضایی را برای بیان ناگفته‌ها و حتی ناخواسته‌ها فراهم بیاورد و به صورت هدایت‌گر فرهنگی تأثیرگذار باشد».

نتایج پژوهشی با عنوان بررسی وضعیت کتابخانه‌های شهرستان بم در سال ۱۳۸۲ نشان می‌دهد که علی‌رغم وضعیت نسبتاً مناسب کمی کتابخانه‌های شهرستان، این نهاد‌های فرهنگی به علت ضعف‌های کیفی نتوانسته‌اند نقش اصلی خود را در توسعه‌ی فرهنگ شهرستان ایفا کنند. نارضایتی بیشتر مراجعه‌کنندگان از خدمات کتابخانه‌ها بیانگر این واقعیت است که انتظارات جامعه‌ی در حال رشد کشورمان، با امکاناتی برآورده نمی‌شود که کتابخانه‌ها در اختیار آن‌ها قرار داده‌اند. بنابراین، برای رفع این معضل باید چاره‌ای اندیشید؛ زیرا حجم بالای اطلاعات که هر روزه بر آن افزوده هم می‌شود، می‌طلبد که کتابخانه‌ها از قالب سنتی خود به درآیند و به صورت پایگاهی درآیند که جدیدترین اطلاعات را دارد. برای رسیدن به این هدف، می‌توان از امکانات بخش‌های گوناگون جامعه، مانند بخش‌های خصوصی و نهاد‌های شهری و موقوفات، بهره برد».

بنابراین، کتابخانه‌های مساجد برای کسب موفقیت باید هماهنگ با تحولات و پیشرفت فن‌آوری پیش بروند و با استفاده از فهرست‌نویسی و رده‌بندی علمی و امانت‌دهی منظم و فعال، امکان بهره‌مندی و دسترسی علاقه‌مندان را فراهم آورند. اگر مسجدی بتواند فرد توانمندی را به‌عنوان کتابدار انتخاب کند و پس از آموزش‌های لازم، براساس برنامه‌ای منظم از او استفاده کند، بی‌شک در جذب کتاب‌خوان‌های نوجوان و جوان موفق خواهد شد. البته، در اکثر مسجدها این امکان وجود ندارد؛ لذا باید از مشارکت نوجوانان و جوانان برای اداره‌ی کتابخانه بهره گرفت. تجربه نشان داده است که اگر به گروه‌های نوجوان و جوان مسؤلیت داده شود و به‌خوبی رهبری شوند، می‌توانند بسیار مؤثر واقع شوند. استفاده از تجربه‌ی دیگر کشورها نیز مفید است. مثالی جالب در این زمینه، نهضت سارودادیا در سریلانکاست. کشوری که در بسیاری از دهکده‌هایش، کودکان عنصری مهم در توسعه‌ی مشارکت در جامعه هستند. معلمان مدارس ابتدا الگوهای مشارکت کودکان را متحول کردند و به‌دنبال آن همین کار را درباره‌ی بزرگسالان انجام دادند.

۲. آگاهی‌بخشی: آگاه‌کردن مردم جامعه، به‌ویژه کودکان و نوجوانان، از اهمیت کتاب و نقش مطالعه در زندگی فردی و اجتماعی انسان، از جمله مقدمات ترویج فرهنگ مطالعه و کتابخوانی است. وقتی مردم بدانند کتاب خوب و مفید چه ارزش و اهمیتی دارد، بی‌شک در این‌باره تلاش بیشتری خواهند کرد. درحقیقت، این آگاهی‌انگیزه‌ای قوی برای کودکان و نوجوانان و حتی بزرگسالان به‌وجود می‌آورد.

۳. معرفی کتاب‌های خوب: معرفی کتاب کاری انگیزشی و برای ترویج فرهنگ مطالعه مؤثر است. بنا بر تحقیقات انجام‌شده، قرائت قسمت‌هایی از کتاب و همچنین معرفی کتاب در تابلوی اعلانات، تأثیری فراوان در تشویق افراد به مطالعه دارد. «از جمله کارهایی که پیش از معرفی کتاب باید انجام شود،

تلخیص کتاب است. «تلخیص» یعنی خلاصه‌کردن و منظور از تلخیص کتاب یا نوشته، بیان اصل مطلب در کوتاه‌ترین شکل است». در تلخیص باید مشخصات کتاب تعیین شود؛ به‌این‌ترتیب: نام کتاب، نام و نام خانوادگی نویسنده یا مترجم، نام مؤسسه انتشاراتی، سال انتشار، محل انتشار، تعداد صفحه‌ها و نوبت چاپ. این اطلاعات باید با خطی زیبا نوشته شود و در معرض دید نمازگزاران نصب گردد. همچنین، اگر امام جماعت هفته‌ای یک‌بار، ظرف چند دقیقه، کتابی مناسب و ارزشمند را معرفی کند، انگیزه‌ای قوی برای مطالعه‌ی کتاب به‌وجود می‌آورد.

۴. دعوت از افراد صاحب‌نظر و متخصص: حضور افراد متخصص و آشنا با کتاب و کتاب‌خوانی موجب ترغیب و تشویق مردم خواهد شد. مساجدی که فضای مناسبی برای تأسیس و راه‌اندازی کتابخانه ندارند، می‌توانند با این اقدام، امکان ارتباط بیشتر افراد با کتابخانه‌های عمومی را به‌وجود آورند و در جهت فراگیرشدن فرهنگ مطالعه قدم بردارند.

۵. تشکیل انجمن‌ها و گروه‌های علمی و فرهنگی: تشکیل انجمن‌ها و کانون‌های دانش‌آموزی، دانشجویی فرصت ارتباط مؤثر این قشر توانمند و پویا را با مساجد فراهم می‌آورد. اگر این انجمن‌ها به کمک مربیان آگاه سازماندهی و هدایت شوند و براساس استعدادها و دلبستگی‌هایشان در مسیر مطالعه و تحقیق قرار گیرند، سبب رشد فرهنگ علمی جامعه خواهند شد. نتیجه‌ی کار این گروه‌ها باید از طریق نشریه‌ی داخلی مسجد، بولتن یا روزنامه‌دیواری در اختیار دیگران قرار گیرد. به‌هرحال،

این نکته‌ی مهم باید مورد توجه مسؤولان قرار گیرد که فعالیت‌های متنوع و سازنده‌ی گروهی، نقش بسزایی در جذب نوجوانان به مساجد دارد؛ زیرا فرد در گروه می‌تواند توانایی‌ها و استعدادهای خود را در حد اعلا نشان دهد.

دکتر علی اکبر شعاری نژاد (۱۳۷۷ : ۵۶۹) در بیان اهمیت و آثار گروه می‌نویسد:

«فرد در دوره نوجوانی نه کودک است و نه بالغ، به‌همین سبب به گروه و جمعیتی نیازمند است که به سطح رشد و مظاهر فعالیت و فهم او پاسخ دهد و آن‌ها را بفهمد؛ تا فرد مقام واقعی خود را در میان دوستانش دریابد. گروه همسالان به این معنا، ازجمله عوامل ضروری برای رشد و تکامل اجتماعی نوجوانان است و اهمیت آن در تربیت فرد بیش از والدین و معلمان است؛ زیرا همین گروه است که محیط مناسبی برای ایجاد عادت برای گفت‌وگوی اجتماعی، مهارت‌ها و ارتباط‌ها فراهم می‌کند و روح وابستگی به یک جمعیت را در او رشد و پرورش می‌دهد، استعدادهای اجتماعی او را آشکار می‌سازد و در نتیجه میزان رهبری، پیشوایی، اطاعت و فرمانبرداری، حدود سازگاری و نفرت خود را درمی‌یابد که در رشد اخلاقی و میزان قبول مقیاس‌های اخلاقی مؤثر است و به نوجوان برای کسب اطمینان خاطر در زمان رهایی از تسلط خانواده کمک می‌کند. علاوه بر آن‌ها، نوجوانان را برای زندگی آینده و دوست‌داشتن دیگران آماده می‌کند.»

۶. کتاب‌خانه‌ی کودکان و نوجوانان: تأسیس چنین کتاب‌خانه‌ای موجب حضور این نسل می‌شود. البته، چنین کتاب‌خانه‌ای باید مدیریتی قوی داشته باشد و کودکان از وجود این مرکز آگاه شوند. برای مثال، کتابدار باید با حضور در مراسم نماز جماعت، چند دقیقه‌ای درمورد تشکیل و نحوه‌ی کار کتاب‌خانه برای نمازگزاران صحبت کند و امام جماعت نیز باید درباره‌ی اهمیت و لزوم مطالعه‌ی بچه‌ها سخنرانی کند. همچنین، کتابدار باید برای تک‌تک خانواده‌های محل نامه‌ی دعوت بفرستد یا با نصب آگاهی طرز کار کتاب‌خانه را به اطلاع عموم برساند.

۷. استفاده از روش باز: نحوه‌ی دسترسی به کتاب نیز ازجمله مواردی است که بر رغبت کودکان به مطالعه تأثیر دارد. استفاده از روش باز برای کودکان جذاب خواهد بود. باید دقت کرد که فضا به‌گونه‌ای باشد که آن‌ها بتوانند کتاب‌های گوناگون را بررسی کنند، به دست بگیرند و ورق بزنند.

۸. ارتباط بین مساجد و مدارس: ایجاد ارتباط بین مدارس و مساجد، به‌ویژه در مناطق و شهرهای کوچک که زمینه‌ی این ارتباطات بیشتر است، در بالابردن میزان مطالعه در کودکان و نوجوانان مؤثر است. تشویق کودکان و نوجوانان مسجدی به بهره‌گیری از کتاب‌های موجود در مدرسه و حضور امام جماعت یا اعضای هیئت‌امنا در مدارس زمینه‌ساز بهره‌گیری دانش‌آموزان از کتاب و در نتیجه افزایش مطالعه است. همکاری معلمان مدارس هم برای آگاه‌ساختن دانش‌آموزان مؤثر است. بسیاری از معلمان و مربیان ازجمله شخصیت‌های مورد علاقه و اعتماد کودکان و نوجوانان هستند؛ لذا می‌توان با تشکیل جلسه‌های سخنرانی، برگزاری مراسم جشن کتاب و برنامه‌های متنوع دیگر از این فرصت بهره برد.

۹. مراسم هفته‌ی کتاب: در اهداف برگزاری هفته کتاب آمده است: «توسعه‌ی فرهنگ مکتوب و ایجاد علاقه و شوق در عموم مردم، به‌ویژه کودکان، به امر کتاب و مطالعه». گرامی‌داشت هفته‌ی کتاب در مساجد در آگاه‌سازی جامعه و ایجاد رغبت و عادت به مطالعه مؤثر است. می‌توان با برگزاری مراسم باشکوه جشن کتاب، طرح‌ریزی مسابقات گوناگون و تجلیل از کتابخوان‌های نمونه، فضای جامعه را به سمت مطالعه و کتابخوانی سوق داد.

۱۰. تدوین مقررات برای کتابخانه: بی‌تردید کتابخانه‌ی خوب قوانین و مقرراتی دارد که موجب ایجاد نظم و انضباط می‌شود و بازدهی کار کتابخانه را افزایش می‌دهد. بسیاری از کتابخانه‌های مساجد، از این نظر، با مشکلاتی مواجه هستند. اگر با استفاده از روش‌های اصولی برای حل این مشکلات اقدامی صورت نگیرد، امور کتابخانه به‌خوبی پیش نمی‌رود و موفقیتی حاصل نمی‌شود. اساسی‌ترین مسائل نظم و انضباط اعضا و چگونگی تحویل‌گرفتن و پس‌دادن کتاب است. در این باره توجه به نکات زیر ضروری است:

الف) بسیاری از مشکلاتی که اعضا پدید می‌آورند، به‌دلیل ناآگاهی آنان از قوانین کتابخانه است؛ لذا باید در ابتدای عضویت، در نهایت خوشرویی و دقت، قوانین و مقررات کتابخانه برای مراجعه‌کنندگان توضیح داده شود. برای مثال، می‌توان قوانین و مقررات کتابخانه را چاپ کرد و هنگام ثبت‌نام به آن‌ها داد تا مطالعه و امضا کنند.

ب) کتابدار مسجد برای ایجاد انضباط، نباید به‌زور و اجبار متوسل شود بلکه باید با آگاهی از روحیه‌ی کودکان و نوجوانان به‌گونه‌ای رفتار کند که از علاقه آنان به کتابخانه کاسته نشود و البته ضمن رفتار صمیمانه، نظم و انضباط نیز رعایت شود.

ج) در کتابخانه‌های کودکان و نوجوانان، کتاب «کالای مصرفی» است؛ بنابراین نباید برای حفظ کتاب‌ها، بیش‌ازاندازه، سخت‌گیری یا با اجرای قوانین خشک، مراجعه‌کنندگان را جریمه کرد؛ زیرا این کار موجب فاصله‌گرفتن آنان از کتابخانه می‌شود. بلکه باید علاوه بر تقویت روحیه امانت‌داری در کودکان و نوجوانان، تدبیری اتخاذ کرد تا عمر مفید کتاب‌ها بیشتر شود.

د) هرگز نباید کتاب‌هایی را در کتابخانه نگه داشت که کثیف و فرسوده شده‌اند؛ زیرا کودک و نوجوان علاقه‌مند است که کتاب‌های تمیز و زیبا در اختیار داشته باشد.

ه) برای تأخیر در تحویل کتاب نباید جریمه تعیین کرد. تأخیر در تحویل کتاب حتماً علتی دارد، لذا ابتدا باید علت‌ها را شناسایی و سپس کودک را در حل مشکل یاری کرد. ممکن است علت تأخیر بیماری، مسافرت، زیاد بودن تکلیف‌های مدرسه، امتحان یا موردی دیگر باشد. حتی اگر علت این تأخیر بی‌نظمی دانش‌آموز باشد، با جریمه نمی‌توان نظم را به او آموخت. جریمه بیش‌ازآنکه نظم را در پی داشته باشد، موجب دل‌سردی و دوری کودکان از کتاب و مطالعه می‌شود.

و) اگر تعداد اعضای کتابخانه مسجد زیاد است و آنان در طول هفته، فقط یک‌بار می‌توانند برای گرفتن کتاب مراجعه کنند، باید در صورت نیاز و علاقه‌ی آنان، هر بار دو یا سه جلد کتاب به ایشان امانت داد تا در فاصله‌ی یک هفته، به مواد خواندنی بیشتری دسترسی داشته باشند و با انتظاری ملال‌آور روبه‌رو نباشند.

ز) هیچ‌وقت کودکان و نوجوانان را مجبور نکنید که خلاصه‌ی کتاب را بنویسند. هرچند این کار بسیار مفید و سازنده است، اما اگر اجباری باشد، موجب فاصله‌گرفتن آنان از کتابخانه می‌شود. البته، به‌مرور، می‌توان با استفاده از راه‌های گوناگون آنان را به این کار تشویق کرد؛ برای مثال، با دادن جایزه یا امتیاز.

علاوه بر آنچه بیان شد، راهکارهای دیگری نیز برای افزایش میزان مطالعه از طریق مساجد وجود دارد که در این مقاله فرصت طرح آن‌ها نیست؛ اما در مجموع یک نکته‌ی اساسی دیگر را نباید از نظر دور داشت که مرکز رسیدگی به امور مساجد وظیفه‌ای سنگین در این زمینه دارد. این مرکز باید برنامه‌ای اساسی برای تأسیس و تقویت کتابخانه‌های مساجد

تدوین کند و ضمن تعیین خط‌مشی کلی، بر عملکرد کتاب‌خانه‌ها نیز نظارت کند. اختیارات هیئت‌امنای مساجد هم باید در حدی باشد که بتوانند براساس موقعیت بومی و منطقه‌ای، تصمیمات لازم را بگیرد؛ مانند انتخاب کتاب‌های مناسب، برگزاری نمایشگاه‌ها، نحوه‌ی اداره‌ی کتاب‌خانه‌ها، چگونگی جلب مشارکت گروه‌ها، تشکل‌ها و نهادهای اجتماعی.

پیشنهادها و راهکارهای اجرایی

براساس تعالیم اسلامی، افزایش آگاهی و بصیرت از جمله مهم‌ترین راه‌های رسیدن به مقصود است. امام صادق(علیه‌السلام) می‌فرماید: «کسی که بدون بصیرت و بینش عمل کند، همچون کسی است که در طریق و مسیر پیش نمی‌رود؛ از این رو هرچه بر تندی و حرکت خود بیفزاید از مقصد دورتر می‌شود». بنابراین، برای آگاهی‌آئمه‌ی جماعات، هیأت‌امنای مساجد، نمازگزاران و نوجوانان و جوانان باید برنامه‌ای دقیق طرح ریخته شود. در این باره پیشنهاد می‌شود:

۱. برنامه‌ریزی لازم برای آموزش‌آئمه‌ی جماعت و هیأت‌امنای مساجد توسط نهادهای ذی‌ربط درباره‌ی اهمیت وجود کتاب‌خانه در مسجد و نقش کتاب و مطالعه در رشد و تعالی کودکان و نوجوانان.
۲. تبیین اهمیت مطالعه و کتابخوانی به‌کمک آئمه‌ی محترم جماعت برای نمازگزاران و کودکان و نوجوانان؛ به‌منظور ایجاد آمادگی و انگیزه‌ی لازم و مشارکت در راه‌اندازی یا تقویت کتاب‌خانه‌ی مساجد.
۳. ایجاد زمینه ارتباط مؤثر بین مساجد و مدارس به‌منظور تبادل تجربه‌ها و دستیابی به اهداف مورد نظر از جمله جذب دانش‌آموزان به مساجد برای بهره‌مندی از کتاب‌خانه.
۴. تهیه‌ی مجموعه‌ای از کتاب‌های علمی و آموزشی مورد نیاز دانش‌آموزان علاقه‌مند به شرکت در کنکور سراسری دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی.
۵. ایجاد ارتباط با دستگاه‌های اجرایی و نهادهای فرهنگی و دولتی به‌منظور راه‌اندازی و توسعه و تجهیز کتاب‌خانه‌های مساجد. همچنین، با توجه به سیاست‌های وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی مبنی بر واگذاری کتاب‌خانه‌های عمومی به بخش خصوصی، پیشنهاد می‌شود مرکز رسیدگی به امور مساجد با هماهنگی وزارت ارشاد، در اداره‌ی کتاب‌خانه‌ها نقش ایفا کند.
۶. برگزاری مسابقات کتاب‌خوانی در سطح مساجد (حداقل دو بار در سال).
۷. برگزاری نمایشگاه کتاب و نرم‌افزارهای گوناگون، حداقل هر سال یک‌بار در شهرهای کوچک. به‌منظور سهولت دستیابی به کتاب، مساجد می‌توانند به‌صورت دوره‌ای و اشتراکی نمایشگاه کتاب را برگزار کنند.
۸. برگزاری مراسم جشن کتاب به‌مناسبت‌های گوناگون، از جمله در هفته‌ی کتاب.
۹. اهدای کتاب مفید و سازنده به نوجوانان و جوانان به‌پاس تلاش‌ها و موفقیت‌های آن‌ها. توصیه می‌شود همراه با کتاب، جوایزی دیگر هم به این افراد اهداء گردد تا خاطره‌ی خوشی از اهدای کتاب بر جای بماند.
۱۰. دعوت از هنرمندان، دانشمندان، شاعران و نویسندگان برای سخنرانی و گفت‌وگو و نیز معرفی شخصیت‌های برجسته.

۱۱. تهیهی جزوات آموزشی مناسب در باره ی نحوه ی بهبود کیفیت کار کتابخانه‌های مساجد و انتقال تجربه‌های موفقیت‌آمیز و ارسال این جزوه‌ها به کتابخانه‌های مساجد سراسر کشور.
۱۲. برگزاری جشنواره ی کتابخانه‌های موفق مساجد در هفته‌ی کتاب یا به مناسبت‌های دیگر؛ به منظور معرفی تلاش‌گران این عرصه و ایجاد انگیزه در دست اندرکاران سایر مساجد.
۱۳. سعی شود تا حد امکان برای اعضای کتابخانه و به‌ویژه کودکان و نوجوانان از روش قفسه‌ی باز استفاده شود.
۱۴. انتخاب جوانان علاقه‌مند به‌عنوان کتابدار و برنامه‌ریزی هماهنگ در سطح هر شهرستان؛ به‌منظور آموزش آنان.
۱۵. تشویق واقفان و هیأت‌امنا ی مساجد به ساخت فضایی مناسب برای کتابخانه، در جوار مساجد.

منابع و مأخذ

۱. امیری، محمود (۱۳۸۴)، رسالت مساجد در توسعه فرهنگ کتاب و کتاب خوانی، ماهنامه مسجد، ش ۸۸.
۲. انصاری، نوش‌آفرین (۱۳۸۲)، فصل‌نامه شورای کتاب کودک.
۳. دفتر رهبری (۱۳۸۰)، نگرش‌های موضوعی / ۳، کتاب و کتاب‌خوانی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۴. رهگذر، رضا (۱۳۷۰)، قلمرو ادبیات کودکان، تهران، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
۵. شعاری‌نژاد، علی‌اکبر (۱۳۷۳)، روان‌شناسی رشد (چاپ یازدهم)، تهران، انتشارات اطلاعات.
۶. عباس‌زاده، عباس (۱۳۸۲)، فصل‌نامه پژوهش‌گران فرهنگ، سال اول، ش ۴.
۷. فتح‌آبادی، رضا (۱۳۷۱)، اشاعه فساد فرهنگی و پوچ‌گرایی، تهران، نشر بلیغ.
۸. فرحزاد، محمد (۱۳۷۵)، سال‌نامه کتابداری، سال سی‌ام، دفتر بیست و چهارم و بیست و پنجم.
۹. قمی‌فرد، محمد (۱۳۷۹)، آشنایی با فعالیت‌های تربیتی و اجتماعی، تهران، نشر عابد.
۱۰. راوری، ماشاء‌الله، و فاطمه تویسرکانی راوری (۱۳۸۴)، نقش فعالیت‌های مکمل و فوق برنامه در پیشگیری و کاهش آسیب‌ها، مجموعه مقالات همایش علمی - کاربردی جایگاه فعالیت‌های مکمل و فوق برنامه، انتشارات رسانه تخصصی.
۱۱. کاربخش راوری، ماشاء‌الله (۱۳۷۸)، چگونه کودکان و نوجوانان را به مطالعه علاقه‌مند کنیم؟ چاپ اول، تهران، انتشارات مدرسه.
۱۲. کریمی، عبدالعظیم (۱۳۸۱)، رویکردی نمادین به تربیت دینی با تأکید بر روش‌ها، تهران، انتشارات قدیانی.
۱۳. کلینی (۱۳۷۵)، اصول کافی / ۱، مترجم محمد باقر کمره‌ای، تهران، انتشارات اسوه.
۱۴. مجیدی، موسی (۱۳۷۸)، راهنمای ایجاد و گسترش کتابخانه‌های آموزشی، تهران، انتشارات مدرسه.
۱۵. مدیریت امور کتابخانه‌های عمومی استان کرمان (۱۳۸۴)، نگاهی اجمالی به وضعیت کتابخانه‌های عمومی و قانون جدید و آیین‌نامه‌های اجرایی تأسیس و نحوه اداره کتابخانه‌های عمومی کشور.
۱۶. منصوری، جواد (۱۳۷۴)، جنگ فرهنگی علیه انقلاب اسلامی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.

۱۷. هارت، راجرای (۱۳۸۰)، مشارکت کودکان و نوجوانان، ترجمه فریده طاهری، تهران، دفتر پژوهش فرهنگی.

۱۸. یغما، عادل (۱۳۶۱)، فن تلخیص کتاب، تهران، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

منبع: مرکز رسیدگی به امور مساجد